

Ännu en 10 Daler SM 1644?

I samband med trehundraårsminnet av de första plåtmyntens präglande i Sverige skrev T.G. Appelgren en liten artikel i Statens Hantverksinstituts årsbok, *Hantverk och Kultur 1944-45*. Den avslutas med en kort redogörelse för de kända exemplaren av tiodalersplåtarna, som på en väsentlig punkt skiljer sig från de uppgifter som kan inhämtas från andra håll.¹ Förutom de vid denna tidpunkt kända och dokumenterade exemplaren, tre stycken, påstod Appelgren att det fanns ett *fjärde*. Han angav bara kortfattat att det befann sig "i annan enskild ägo". Det var funnet "någon gång i slutet av 1800-talet vid rivning av ett gammalt hus i Ringarum i Östergötland". Plåten skall ha utgjort en del av fyllnaden i en vägg.²

Om påståendet är riktigt, får det betraktas såsom sensationellt. Vad talar för att det är korrekt? Man kan väl utan överdrift säga att uppgiften kunnat ifrågasättas starkt, om det inte varit just Appelgren som kommit med den. Han var inte bara känd för sin omutliga hederlighet; han hade även en erfarenhet och en materialkännedom om svenska mynt som ingen annan kunde mäta sig med. Denna grundade sig på hans halvsekelånga bana såsom mynthanndlare, auktionsförrättare och museiman. Under denna långa tid hade en stor del av det kända svenska myntmaterialet passerat hans ögon. Det är således högst osannolikt att Appelgren skulle ha låtit sig luras av en förfalskning. Förklaringen till hans påstående, som aldrig har vare sig citerats eller diskuterats i den numismatiska litteraturen, måste således sökas på annat håll.

Plåtmyntningens inledning

Innan vi närmare granskar Appelgrens uppgift om "den fjärde 10-dalern" skall några kompletterande upplysningar lämnas kring själva myntningen av dessa imponerande tingestar.

Redan år 1640 hade man ju i riksrådet diskuterat införandet av större kopparmynt. Riksverdeinen Hans Weiler fick till och med uppdraget att tillverka prover på dylika mynt. Han förfärdigade också tre kopparplåtar i vikter mellan 3 kg och 0,8 gr, dock ej fyrkantiga utan runda.³

Diskussionerna i riksrådet fortsatte dock under 1643 och 1644. Den holländske affärsmannen Louis de Geer fick tillsammans med Claes Fleming en förankring i rådet för plåtmyntsidén. Den 13 januari 1644 fattades beslutet om att prägla världens hittills största mynt, 10-dalern, till en myntfot om 46 riksdaler eller 69 daler silvermynt per skeppund netto efter myntningskostnader. Detta motsvarar en vikt om 19,71 kg per mynt.⁴

Redan en vecka senare, den 20 januari, inlämnade myntmästaren Markus Kock tillsammans med sonen Daniel ett utkast till riksrådet på hur såväl mitt- som hörnstämplarna skulle se ut, och förslaget godkändes omedelbart. Den 26 januari 1644 upprättades slutligen en myntordning för Markus Kock vari såväl utmyntningsgrunderna som villkoren för ersättning för präglingen fixerades.

Under år 1644 tillverkades enligt de bevarade kopparräkenskaperna sammanlagt 26 539 tiodalersplåtar.⁵ När man år 1974 vid dykningar i Gryts skärgård utanför Valdemarsvik bl.a. hittade inte mindre än fem tiodalers plåtmynt, varav ett med året 1645, aktualiserades dock frågan om hur många av denna senare årgång som kan tänkas ha präglats.

Redan Stiernstedt hade framfört möjligheten av att en 10-dalersmyntning ägt rum år 1645. Visserligen erhöll Kammarkollegiet ett kungligt brev, daterat redan den 13/1 1645, med instruktion om att inställa plåtmyntningen och istället fortsättningsvis låta prägla 1-ören, men Stiernstedt hade funnit indikationer på att dessa direktiv ej

följts.⁶Den 28/2 1645 tillskrev Kammarkollegiet landshövdingen Johan Berndes och meddelade att man erfarit att plåtmyntningen likväl fortsatt, och att man därför begärde att han skulle "tillhålla" myntmästaren att den "strax" skulle inställas.⁷

Trots detta gavs åtminstone vid två tillfällen tillstånd till plåtmyntning under år 1645. För det första kunde Stiernstedt citera ett kungligt brev, utfärdat den 23/10 1645, vari Livgardet fick tillåtelse att förvandla knappt 36 skeppund gårkoppar (som anslagits till deras avlöning för 1644) till plåtmynt.⁸ En instruktion härom avgick den 27/10 till Erik Johansson i Avesta ("35⁴³/₄₉ skeppund koppar – må uthi plåtar förmyntas")⁹. Till yttermera visso inför Tingström att myntinspektorn Erik Johansson den 13/12 1645 utfärdat ett brev, vari bekräftas att 235 stycken 10-dalersplåtar tillverkats för Livgardets räkning av gårkoppar. Originalbrevet, som ursprungligen funnits i Krigsarkivet, kunde tyvärr ej återfinnas; lyckligtvis var Tingström i besittning av en kopia.¹⁰

Det är inte den enda myntningen av 10-dalersplåtar som utförts under 1645. I en hittills obeaktad redogörelse för "Henes Kongl. Myntz och Cronones koppar Contto p. A_Q 1645 til ultimo Janu 1646" finns först den ovannämnda myntningen för Livgardet upptagen:

"Efter Rijckz och CammerRådz breff ähr lefrert til Lijffguardie Skp 35:19:10 som på deras egen umkostnat i penninge plåter wtslaget ähr, medh frij skiutzfärdh afsändt til Stockholm"¹¹

På nästa sida finns dock ytterligare en notis av intresse:

"Efter Rijckz och CammerRådz breff ähr lefrert till Hoff Cantzliet gårk:skp 64:5:15 som på deras egen umkostna i plåtpenningr. wtslaget ähr, af gåt medh frij skiutz färdh til Stockholm Cantzslipåstm Lars Andersson."¹²

De båda kopparposterna har således förvandlats till mynt på Livgardets respektive Hovkansliets egen bekostnad. De har dock erhållit fri skjutsfärd till Stockholm; i Hovkansliets fall via kanslipostmästaren Lars Andersson. Det anges ej hur många 10-dalersplåtar som respektive kopparmängd motsvarat. Med utgångspunkt från Livgardets behållning, 235 st., kan vi dock beräkna Hovkansliets utmyntning efter avgång m.m. till 420 plåtar. Tack vare de ovannämnda notiserna får vi också förklaringen till varför dessa kopparposter inte finns medtagna i 1645 års ordinarie mynträkenskaper.¹³ Myntningen har nämligen skett på ägarnas egen bekostnad, och som sådan redovisats separat.

De kända exemplaren

Beståndet av 10-dalersplåtar åderläts kraftigt redan på ett tidigt stadium. Under åren 1644-46 exporterades nämligen enligt bevarade räkenskaper 21 317 stycken till utlandet, där de säkerligen undantagslöst smältes ned såsom skrot.¹⁴ En uppfattning om den geografiska spridningen får vi av exportsiffrorna för Stockholm från år 1646:¹⁵

Destination	Antal
Holland	854
Lübeck	638
Danzig	331
Königsberg	311
Stettin	50
Riga	682
Reval	21
Kexholm	2
Ryssland	1447
<i>Summa, stycken</i>	<i>4336</i>

Tabell 1. Export av 10-dalersplåtar från Stockholm 1646.

Eftersom plåtmyntens utmyntningsgrund dessutom successivt försämrades under 1600-talet, så är det inte förvånande att de allra flesta 10-dalrarna så småningom smälts ned.

På 1700-talet fanns det bara två dokumenterade exemplar i svenska privatsamlingar, båda med årtalet 1644:

1. I friherre Gustaf Classon Rålamb's (1675-1750) samling, vilken efter hans död såldes till Riksbanken. I den katalog som upprättats under Rålamb's livstid, och som fortfarande finns bevarad i KMK, är 10-dalern upptagen under nr. 168; till beskrivningen har även fogats en teckning. Myntet ifråga finns inte i Riksbankens samling idag, och det har spekulerats i vart det har tagit vägen.¹⁶ En ledtråd får man dock om man studerar historiken kring Riksbankens myntkabinett.¹⁷ Såsom sakkunnig vid bankens förvärv av Rålamb's samling anlätades Carl Reinhold Berch, som även fick uppdraget att ordna och "fullständiga" samlingen ifråga. Berch var emellertid dokumenterat skeptisk när det gällde plåtmyntens likvärdighet såsom betalningsmedel jämfört med de ordinarie mynten.¹⁸ I sin beskrivning över svenska mynt

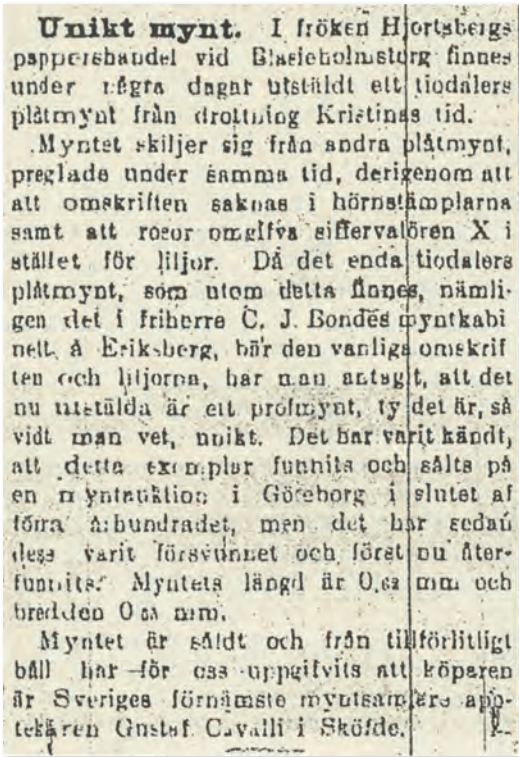

Bild 1. Notis om en tiodalersplåt i fröken Hjortsbergs pappershandel. Ur SvD 1893-11-27.

och medaljer, utkommen 1773, förbigår han dem mycket riktigt med tystnad.

År 1798 beslöt Riksbanken att överföra ett antal kopparplåtar, dock endast en för varje valör och regent, från sin "generalkassa nr 1" till myntkabinettet. Detta tyder på att samlingen inte innehöll några plåtmynt vid denna tidpunkt. Troligen är det tyvärr så, att plåtarna som ingick i det Rålamska förvärvet avskiljdes på ett tidigt stadium och placerades i bankens kassa. Efter plåtmyntens avskaffande såldes som bekant stora mängder som skrot ur bankens kassor, och det ligger nära till hands att anta, att Rålams 10-daler i så fall delade detta öde.

2. Ytterligare en 10-daler ägdes av Johan Fredrik Podolijn, vars samling såldes på auktion i Göteborg år 1786.¹⁹ Möjligen förvärvades den då av överinspektören vid Sjötullskammaren i samma stad, Johan Norn (1719 – 1795). I vart fall ägde Norn en 10-daler när han den 27/11 1787 besöktes av general Francisco de Miran-

da. Denne förevisades en "stor och mycket komplett samling svenska mynt och medaljer", som hade kostat mer än 7000 riksdaler i inköp. Norn visade också plåtmynt i koppar: "Det som var värt en plåt [=2 daler SM] var mycket tungt, andra hade ett värde på 5 plåtar [=10 daler SM]. Det sistnämnda myntet imponerade på Miranda;" Jag kunde knappt bära det" skrev han.²⁰

Norns samling torde ha förvärvats av friherre Carl Carlsson Bonde på Ericsberg (1786-1854).²¹

När den framstående myntsamlaren C.F. Meinander år 1869 besökte Ericsberg, stod av allt att döma de från Norn förvärvade plåtmynten fortfarande ouppackade. I en på vinden förvarad ekkista återfanns nämligen, då Meinander insisterade på att den skulle öppnas, bland övriga plåtar ett väl bevarat exemplar av 1644 års 10-daler.²²

3. När Stiernstedt publicerade sin kopparmyntsbeskrivning år 1864, fanns således inget original-exemplar av 10-dalern tillgängligt. Bara några år senare, 1867, påträffades emellertid ett ex. vid muddring i Kalmars inre hamn. Det av havsvattnet starkt anfrätta myntet tillfördes Kungl. Myntkabinettets samlingar.²³

4. I skyltfönstret till fröken Hjortsbergs pappershandel i huset Arsenalsgatan 2D, mitt emot Blasieholmstorg i Stockholm, fanns i november 1893 en märkvärdig tingest utställd. Det rörde sig om ett tidigare okänt exemplar av 10-dalern 1644. Den verkliga utställaren visade sig vara Henrik Bukowski, vars auktionshus inrymdes i lokalerna en trappa upp.²⁴ När *Svenska Dagbladet* den 27/11 uppmärksammade myntet hade det emellertid redan sålts vidare till alla tiders största plåtmyntsamlare, apotekaren Gustaf Cavalli i Skövde.²⁵

När Cavalli – via T.G. Appelgrens förmedling – år 1917 sålde sin stora plåtmyntsamling till generalkonsul Axel Ax:son Johnson, ingick även 10-dalern. Den finns idag utställd på Avesta Myntmuseum.²²

5-9. Som tidigare nämnts, så påträffades under dykningar vid Häradsöskär i Gryts skärgård utanför Valdemarsvik ett större antal kopparmynt. De flesta, ca 2000 st., var rundmynt men den stora sensationen var fyndet av inte mindre än fem 10-dalersmynt, varav ett med det nya årtalet 1645.²⁷

Bild 2. 10-dalerplåt ur Avesta myntmuseums samlingar. Foto: Kjell Holmberg.

Ännu en 10-daler SM 1644?

Vi kommer tillbaka till Appelgrens uppgifter från 1944. Finns det ytterligare en 10-daler? I så fall, varför har den inte dykt upp? Ett skäl kan ju vara att den ursprungliga upphittaren velat kringgå fornminneslagens bestämmelser om hembud, och sålt myntet i hemlighet under hand. Det har dock gått mer än ett sekel sedan myntet skall ha påträffats; det borde med andra ord i så fall ha kommit fram. Eller har det kanske redan gjort det för länge sedan?

Det av Bukowski förvärvade och till Cavalli vidare sålda myntet omgärdas av en rad frågetecken. När det för första gången kommer fram i offentlighetens ljus, så skriver *Svenska Dagbladet* att "det har varit känt att detta exemplar funnits och sålts på en myntauktion i Göteborg i slutet av förra århundradet, men att det sedan dess varit försvunnet och först nu återfunnits." I slutet av november 1893 påstod Bukowski med andra ord att det skulle röra sig om Podolijns exemplar (nr. 2 ovan). Erbjudandet till Cavalli om att köpa myntet avsåg Bukowski redan den 30/10 1893. Tydligt var inte förhandlingarna om köp från Bukowskis sida avslutade ännu, eftersom han frågar om Cavalli var villig att betala mellan 1600 och 2000 tyska mark. Svaret var positivt, och den 27/11 meddelade Bukowski att han köpt 10-dalern, och att han genast visat den för riksantikvarien Hans Hildebrand. Först ville Bukowski ställa ut plåten

i fröken Hjortsbergs skyltfönster en kort tid, därefter skulle den översändas till Cavalli.²⁸ Priset fastställdes nu till 2000 kronor (ej tyska mark!); utöver detta utbad sig Bukowski om en provision om minst 10%.

Följande dag (28/11) avgick ytterligare ett brev till Cavalli, vari Bukowski bl.a. nämner att endast Hildebrand vet, varifrån plåten köpts. På originalbrevet har en anteckning gjorts med en annan handstil, vari det antas att Bukowski sammanträffat med föreståndaren för Hessisches Landesmuseum i Kassel under sin resa till Köln i början av 1890-talet. En uppgörelse om förvärv av 10-dalern skall då ha skett, även om fullföljandet dröjt.²⁹

Vi ser här, hur Bukowski först påstår att han köpt Podolijns "försvunna" exemplar. Kanske någon upplyste honom om att det sannolikt redan låg i Ericssonssamlingen. Under alla omständigheter så ändras historien så småningom. Under sin livstid berättade Bukowski dock aldrig, varifrån han erhållit myntet. Först i ett brev av den 23/4 1922 till Axel Wahlstedt uppger Cavalli, att Bukowski lyckats förvärva 10-dalern "genom byte med föremål, som ansågs vara av mera intresse för Hessen". Wahlstedt drog på basis av denna formulering slutsatsen, att plåten "funnits i någon offentlig samling därstädes --- och med allra största sannolikhet torde man då kunna antaga, att det varit Hessisches Landesmuseum i Cassel, som till Bukowski bortbytt den".³⁰

Wahlstedt skriver också att vad han själv hört berättas av en avlidne äldre numismatiker, så skulle uppslaget till upptäckten av plåten i Hessen "vara att tillskriva överbibliotekarien greve C.J.G. Snoilsky (död 1903), som i en gammal bok i Kungl. biblioteket funnit en uppgift, att konung Fredrik I, när han 1731 begav sig till Hessen för att efter sin året förut avlidne fader övertaga regeringen i detta sitt arvland, skulle hava till Cassel medfört ett exemplar av drottning Kristinas 10-daler, som redan på den tiden ansågs vara en stor raritet." Efter långa efterforskningar skall sedan Bukowski ha lyckats uppspåra exemplaret.³¹ Enligt Bukowski själv var det dock bara Hildebrand som informerats om varifrån myntet kom – se det citerade brevet ovan av den 27/11 1893.

När Wahlstedt år 1930 publicerade sina uppgifter om plåtens proveniens var de tre personer som han refererar till – Bukowski, Cavalli och Snoilsky – tyvärr redan avlidna. Påståendena om förvärvet från Hessen har inte gått att få verifierade på annat sätt. Någon uppgift om att Fredrik I verkligen medfört en 10-daler vid sin resa till Hessen 1731 har inte heller återfunnits.

Alla dessa motsägelser och obekräftade påståenden pekar med andra ord mot att Bukowski i själva verket haft anledning att inte avslöja sanningen om 10-dalerns härkomst. Hessenspåret får därvidlag betraktas såsom en skickligt utlagd rökråd, som ju haft ett gott genomslag i den numismatiska litteraturen därefter.

Ville Appelgren med andra ord med sin berättelse om fyndet i Ringarum för eftervärlden tala om sanningen om Cavallis exemplar av 10-dalern? I så fall har han inte velat avslöja den fullt ut – åtminstone inte vid detta tillfälle – eftersom han ju också återger den gängse historien kring Avesta-exemplaret, dock med förbehållet att Bukowski "tros" ha sammanträffat med en museiman från Kassel vid en konstauktion i Köln. "Väl inne på gissningarnas område." skriver Appelgren vidare, "kan man så förmoda, att museet i nämnda stad någon gång för mycket länge sedan fått plåten som gåva av det Hessen-Kasselska furstehuset." Appelgren återger således pliktskyldigast Wahlstedts teori om plåtens proveniens, om än i mer försiktiga termer.

Ville Appelgren inte stöta sig med Axel Ax:son Johnson, som han ju förmedlat Cavallis plåtmyntsamling till? Vi lär aldrig få veta sanningen; alla inblandade är ju sedan länge avlidna. Det finns dock en möjlighet kvar. Det skulle vara om en sentida släkting till innehavaren av ett gammalt hus

i Ringarum i Östergötland kunde berätta om hur man år 1893 rev en vägg i det, varvid man hittade ett gigantiskt plåtmynt, och vad som sedan hände med det.

Noter

- Jfr. A. Wahlstedt: De stora plåtmynten (10- och 8-dalrar) *NM XXV* (1930) s. 38ff I. Wiséhn & L.O. Lagerqvist: Kring världens största mynt – Kristinas 10 daler sm 1644 – 1645 (*SNT 1990:2*) s. 28f.
- Appelgren 1944/45 s. 293.
- Dessa ostämplade plåtar finns fortfarande bevarade; de förvarades intill år 1752 i Räntekammaren, men överlämnades då till Antikvitetsarkivet och förvaras numera i KMK (SHM/KMK inv. 341).
- B. Tingström: *Plate Money. The world's largest Currency* (Arlöv 1986) s. 18.
- J. Wolontis: *Kopparmyntningen i Sverige 1624- 1714* (Helsingfors 1936) s. 258; Wallroth (*NM XXII*, 1918 s.78) uppger att 26552 stycken präglats, vilket är felaktigt.
- Den 14/1 1645 avgick ett brev till Johan Berndes med samma instruktioner; se även ett brev till myntinspektorn Erik Johansson i Avesta dat. 29/1 1645; Kammarkollegiet, kansliet: Registratur (BII a I) vol 34, fol 356 och 428 (KA = Kammararkivet); A.W. Stiernstedt: *Om kopparmyntningen i Sverige och dess utländska besittningar, I. Mynthistoria* (Sthlm 1863) s.125f.
- Kammarkollegiet, kansliet: Registratur (B II a I) vol. 34, 1645 28/2 fol. 570 (KA); Stiernstedt 1863 s. 126.
- Kammarkollegiet, kansliet: Inkomna kungl. brev 1645 (Ela 1) vol. 4, fol 547 (KA); Stiernstedt 1863 s. 127.
- Kammarkollegiet, kansliet: Registratur (B Ila 1) vol 35; 1645 27/10 fol 1834 (KA)
- Tingström 1986 s. 20 och not 47.
- Bergsbruk vol 176, fol 407v. (KA).
- Bergsbruk vol 176, fol 408v. (KA).
- Jfr. Wolontis 1936 s. 258f.
- Uppgift om antal enligt Tingström 1986 s. 20.
- B. Boethius & E.F. Heckscher: *Svensk handelsstatistik 1637 – 1737* (Sthlm 1938) s. 660
- Se bl.a. Wahlstedt 1930 s. 38,41.
- K.G. Simonsson: Riksbankens myntkabinett (*NM XXVI*, 1932) s.8.
- B. Hemmingsson: Brenner och plåtmynten än en gång (*SNT 1994:7*) s.190.
- Betr. Podolijn (1739 – 1784), se E.Nathorst-Böös & I Wiséhn: Numismatiska forskare och myntsamlare i Sverige fram till 1830-talet (*NM XXXVI*, 1987) s. 85 och där anförd litteratur.
- Miranda i Sverige och Norge 1787. General Francisco de Mirandas dagbok från hans resa september- december 1787*; övers. av S. Rydén (Sthlm 1950) s. 227.
- C.M. Carlander: Jonas Norn, en bortglömd numismatiker (*Personhistorisk tidskrift 1904*) s. 131.
- Wahlstedt 1930 s. 39.
- SHM/KMK inv. 4213.

- ²⁴ Butikslokalen i gatuplanet var sedan år 1888 uthyrd i andra hand till fröken Hjortsberg. Bukowski hade själv disponerat den 1882–88, men efter ett inbrott, varvid juveler och silver stals, gjorde han sig av med butiken. Se K. Asplund: *Bukowski. Ett konsthandelshus i Stockholm 1870 – 1945* (Sthlm 1945) s. 42.
- ²⁵ Wahlstedt 1930 s. 40.
- ²⁶ B. Tingström: *Avesta Myntmuseum (NM XXXIX, 1995)* s. 114ff.
- ²⁷ M. Golabiewski-Lannby: Turerna kring tiodalersplåtarna och rundmynten från skeppsvraket i Gryt, Östergötland (*SNT 2007:4*) s. 80-85.
- ²⁸ Erligt Wahlstedt (1930 s. 40) hade dessutom Snoilsky plåten under en tid "till låns i sitt hem". Det framgår dock inte om detta skulle ha skett innan eller efter det att plåten ställdes ut i Hjortsbergs skyltfönster.
- ²⁹ Tingström 1995 s. 57f. Korrespondensen mellan Bukowski och Cavalli skänktes av Appelgren till Axel Ax:son Johnson i november 1934, och ingår i biblioteket på Engelsberg.
- ³⁰ Wahlstedt 1930 s. 40
- ³¹ Wahlstedt 1930 s. 39f.

are also considered to be the world's largest currency, of which only a few remain to our days.

In 1644, 26.539 of these coins were struck at the mint of Avesta, according to existing records. In 1974 however, one specimen dated 1645 was salvaged by divers, investigating a shipwreck in the archipelago of Gryt in the southeastern part of Sweden. Apart from 235 coins struck for payment of the King's guards, another coinage of plate money during 1645 has been identified. 420 coins were also struck for the benefit of the Court Chancellery.

Turning back to Appelgren's article, he stated that apart from the three known 10-daler pieces at the time, a fourth was in existence. It was supposed to have been found at the end of the 19th century, when a wall in an old building was torn down. The present author suggests that this specimen is in fact identical with one of the other three coins, namely the one in the Avesta Coin Museum.

Summary

In 1944, the prominent Swedish coin dealer T.G. Appelgren published a short article, commemorating the 300th anniversary of the introduction of copper plate money in Sweden. These first coins